O‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot: Kognitiv tilshunoslikning tahliliy modeli

Axmadjonova Nargiza

Qo‘qon davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.

Ilmiy rahbar: I. Xabibjonov f.f.f.d

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola o‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni kognitiv tilshunoslikning tahliliy modeli asosida o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda George Lakoff va Mark Johnson tomonidan asos solingan konseptual metafora nazariyasi, Antonio Damasio va Paul Ekmanning emotsiyalar psixologiyasi hamda Zoltán Kövecses tomonidan ishlab chiqilgan emotsional metafora konsepsiyasi integratsiyalashgan holda qo‘llaniladi. Maqolada o‘zbek siyosiy diskursiga xos emotsional metaforalarning asosiy konseptual modellari, ularning lingvistik implementatsiyasi va auditoriyaga psixologik ta’sir mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o‘zbek siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni tavsiflovchi uch bosqichli kognitiv model taklif etiladi: konseptual ko‘chirish bosqichi, emotsional faollashtirish bosqichi va pragmatik yo‘naltirish bosqichi. Modelning amaliy ahamiyati siyosiy nutqlarni tahlil qilish, manipulyatsiyani aniqlash va samarali kommunikativ strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatidadir.

Kalit so‘zlar: konseptual metafora, emotsional metafora, siyosiy kommunikatsiya, o‘zbek tili, kognitiv tilshunoslik, tahliliy model, auditoriyani boshqarish.

O‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasi so‘nggi o‘n yillikda sezilarli darajada rivojlanib, o‘zining lingvistik va pragmatik xususiyatlarini shakllantirdi. Ushbu rivojlanishning markaziy omillaridan biri metaforaning faol qo‘llanilishidir. Metafora nafaqat tilning bezak vositasi, balki siyosiy voqelikni qurish, ommaviy ongni boshqarish va auditoriyaning hissiy holatiga ta’sir qilishning kuchli mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni kognitiv tilshunoslikning tahliliy modeli asosida o‘rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora ikki konseptual domen o‘rtasidagi tuzilmaviy ko‘chirish sifatida ta’riflanadi. Lakoff va Johnson tomonidan asos solingan ushbu nazariyaga ko‘ra, metafora nafaqat til hodisasi, balki inson tafakkuri va harakatining asosiy mexanizmidir. Siyosiy diskursda metafora mavhum siyosiy tushunchalarni oddiy odam tushunadigan, his qiladigan va eslab qoladigan aniq obrazlarga aylantiradi. Emotsional metaforalar esa ma’lum bir hissiyotni maqsadli ravishda uyg‘otish va kuchaytirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston siyosiy diskursi o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarga ega. Mahalla instituti, dasturxon an’anasi, karvon yo‘li ramzi, Navro‘z bayramining yangilanish falsafasi – bularning barchasi o‘zbek siyosiy nutqida faol qo‘llaniladigan metaforik manba domenlaridir. Shu sababli, o‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni universal nazariyalar bilan birga milliy-madaniy o‘ziga xosliklarni ham hisobga olgan holda o‘rganish talab etiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi – o‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni tavsiflovchi kognitiv tahliliy modelni ishlab chiqishdan iborat. Maqolada o‘zbek siyosiy diskursiga xos emotsional metaforalarning asosiy konseptual modellari, ularning lingvistik implementatsiyasi va auditoriyaga psixologik ta’sir mexanizmlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

O‘zbek siyosiy nutqida qo‘llaniladigan emotsional metaforalarni beshta asosiy konseptual modelga guruhlash mumkin. Ushbu modellarning har biri ma’lum bir manba domeniga asoslanadi va muayyan hissiyotlarni uyg‘otishga xizmat qiladi.

Birinchi model – “yo‘l” metafora modeli. Ushbu model o‘zbek siyosiy diskursining eng faol modeli bo‘lib, unda taraqqiyot sayohat, davlat rivoji esa yo‘l bo‘ylab harakatlanish sifatida tasvirlanadi. “Biz taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo‘ydik”, “oldinga siljimoqdamiz”, “oldinda katta marralar bor”, “qiyinchiliklarni birgalikda yengamiz” kabi iboralar aynan shu modelga mansubdir. “Yo‘l” metafora modeli asosan optimizm, umid va ishonch kabi ijobiy hissiyotlarni uyg‘otadi. Yo‘lning uzoqligi va notekisligi sabr-toqat talab qilishini anglatadi, ammo yo‘lning maqsad sari olib borishi muqarrar muvaffaqiyatga ishonch hosil qiladi. Bu modelda qiyinchiliklar vaqtinchalik va yengib bo‘ladigan to‘siqlar sifatida talqin qilinadi, bu esa umidsizlik o‘rniga sabr va matonat hissini shakllantiradi.

Ikkinchi model – “uy” metafora modeli. Ushbu modelda davlat uy, jamiyat esa bino yoki oila sifatida konseptuallashtiriladi. “Yangi O‘zbekiston – bu biz birgalikda qurayotgan uy”, “mahalla – jamiyatning poydevori”, “barchamiz bir oila farzandlarimiz” kabi iboralar shu modelga misol bo‘la oladi. “Uy” metafora modeli asosan birlik, xavfsizlik, iliqlik, ishonch va o‘zaro hurmat kabi hissiyotlarni uyg‘otadi. Uy qurish metaforasi har bir fuqaroni jarayonning faol ishtirokchisiga aylantiradi, bu esa mas’uliyat va jamoaviy harakat ruhini shakllantiradi. Oila metaforasi esa hokimiyat va xalq o‘rtasida ishonch munosabatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Uchinchi model – “bahor” metafora modeli. Ushbu modelda islohotlar va o‘zgarishlar tabiatning yangilanishi, tiklanish va gullash kabi tabiiy jarayonlar bilan taqqoslanadi. “Yangilanish bahori keldi”, “tabiat uyg‘ondi”, “bugun kelajak uchun urug‘ ekmoqdamiz”, “farzandlarimiz – kelajagimizning gulidir” kabi iboralar shu modelga kiradi. “Bahor” metafora modeli asosan umid, optimizm, go‘zallik va hayotning qaytishi kabi hissiyotlarni uyg‘otadi. Bahorning muqarrar kelishi singari, islohotlarning muvaffaqiyati ham muqarrar va tabiiy jarayon sifatida qabul qilinadi. Urug‘ ekish metaforasi esa sabr-toqat va uzoq muddatli rejalashtirishni, gul esa go‘zallik va kelajakka ishonchni ifodalaydi.

To‘rtinchi model – “salomatlik” metafora modeli. Ushbu modelda korrupsiya, byurokratizm va boshqa ijtimoiy muammolar kasallik, ularga qarshi kurash esa davolash jarayoni sifatida tasvirlanadi. “Korrupsiya – jamiyatning o‘smasidir”, “halollik vaksinasi”, “jamiyatning kasalliklarini davolash kerak” kabi iboralar shu modelga mansubdir. “Salomatlik” metafora modeli asosan xavf, tashvish, jiddiylik va murosasizlik kabi hissiyotlarni uyg‘otadi, shu bilan birga davolanish imkoniyati tufayli umid va ishonchni ham saqlaydi. O‘sma metaforasi korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni talab qiladi, chunki o‘sma organizmni ichdan yemiradi va uni kesib tashlash kerak. Vaksina metaforasi esa profilaktika va oldini olish muhimligini ta’kidlaydi.

Beshinchi model – “kurash” metafora modeli. Ushbu modelda muammolar va xavflar dushman sifatida konseptuallashtiriladi. “Korrupsiyaga qarshi jang”, “qashshoqlikka qarshi kurash”, “mamlakat xavfsizligi qalqoni” kabi iboralar shu modelga misol bo‘la oladi. “Kurash” metafora modeli asosan qat’iyat, safarbarlik, g‘azab va vatanparvarlik kabi hissiyotlarni uyg‘otadi. Ushbu model avvalgi davrlarga nisbatan kamroq qo‘llaniladi, bu tinchlik va bunyodkorlik siyosatining lingvistik aksi sifatida baholanishi mumkin. Dushman obrazini yaratish orqali auditoriyada jamoaviy harakat va birdamlik ruhi shakllantiriladi.

Emotsional metaforalar auditoriyaga ta’sir qilishning murakkab psixologik mexanizmiga ega. Ushbu mexanizm uch bosqichda amalga oshadi: konseptual ko‘chirish bosqichi, emotsional faollashtirish bosqichi va pragmatik yo‘naltirish bosqichi.

Konseptual ko‘chirish bosqichida metaforaning manba domeni tarkibidagi obrazli elementlar maqsad domeniga ko‘chiriladi. Bu jarayonda manba domenining emotsional yuklamasi ham ko‘chiriladi. Masalan, “sayohat” manba domeni odatda ijobiy hissiyotlar – kutish, intilish, zavqlanish bilan bog‘liq. Shu sababli, “taraqqiyot” maqsad domeni ham xuddi shunday ijobiy qabul qilinadi. “Yo‘l” metaforasida yo‘lning uzoq va murakkabligi sabr-toqat talab qilishini anglatadi, ammo yo‘lning

pirovard maqsad sari olib borishi muqarrar muvaffaqiyatga ishonch uyg‘otadi. “Korrupsiya – o‘sma” metaforasida esa “o‘sma” manba domenining salbiy emotsional yuklamasi “korrupsiya” maqsad domeniga ko‘chiriladi, natijada korrupsiyaga nisbatan qo‘rquv va nafrat hissi uyg‘onadi.

Emotsional faollashtirish bosqichida miyaning limbik tizimi faollashadi. Neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, metaforik ifodalarni qabul qilishda miya so‘zma-so‘z ifodalarga nisbatan kuchliroq emotsional reaksiya ko‘rsatadi. Somatik marker mexanizmi ishga tushadi – tanadagi jismoniy o‘zgarishlar metaforaning emotsional mazmuniga mos ravishda o‘zgaradi. “Og‘ir kun” deyilganda tinglovchi tom ma’noda yelkasiga bosim tushgandek, “yengil yurak bilan” deyilganda esa ko‘krak qafasidagi yengillikni his qiladi. “Korrupsiya o‘smasi” deyilganda esa nafrat va jirkanch hissi paydo bo‘ladi. Bu jismoniy hislar ong ostida qayd etiladi va keyingi fikrlash jarayonlariga ta’sir qiladi.

Pragmatik yo‘naltirish bosqichida esa auditoriyaning kognitiv va xulqiy munosabati shakllantiriladi. Qo‘rquv metaforalaridan keyin “biz birgalikda yengamiz” deyilganda, tinglovchi “ha, bu rahbar meni tushunadi, u mening yonimda” deb his qiladi. Umid metaforalaridan keyin “ertaga yorug‘” deyilganda, “men bunga ishonaman, chunki bu tabiiy va muqarrar” degan fikr paydo bo‘ladi. G‘azab metaforalaridan keyin “biz bu adolatsizlikka qarshi birgalikda turishimiz kerak” deyilganda, auditoriya o‘zini jamoaning bir qismi sifatida his qilib, harakatga tayyor bo‘ladi. Bu bosqichda metafora nafaqat hissiyot uyg‘otadi, balki ushbu hissiyotni muayyan siyosiy harakat yoki qarorga yo‘naltiradi.

Taklif etilayotgan modelning asosiy farqli xususiyati uning o‘zbek milliy-madaniy kontekstiga moslashtirilganligidir. Mahalla konsepti, dasturxon an’anasi, karvon yo‘li ramzi, Navro‘z falsafasi, bobo va ota obrazlari – bularning barchasi modelga o‘ziga xos milliy rang bag‘ishlaydi. Bu kabi milliy-madaniy xususiyatlar modelni universal modellardan farqli qiladi va uning o‘zbek siyosiy kommunikatsiyasiga qo‘llanilish samaradorligini oshiradi. Masalan, “Mahalla – jamiyatning poydevori” metaforasini tahlil qilishda universal “poydevor” metaforasi yetarli emas – mahallaning o‘zbek jamiyatidagi o‘ziga xos roli, uning tarixiy va madaniy konteksti hisobga olinishi kerak.

O‘zbek tili siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish kognitiv tilshunoslikning muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada taklif etilgan uch bosqichli kognitiv tahliliy model – konseptual ko‘chirish, emotsional faollashtirish va pragmatik yo‘naltirish bosqichlari – o‘zbek siyosiy nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

O‘zbek siyosiy diskursida beshta asosiy emotsional metafora modeli faol qo‘llaniladi. “Yo‘l” modeli optimizm va umid hissini, “uy” modeli birlik va xavfsizlik hissini, “bahor” modeli yangilanish va tiklanish hissini, “salomatlik” modeli jiddiylik va murosasizlik hissini, “kurash” modeli esa qat’iyat va safarbarlik hissini uyg‘otadi. Har bir model o‘ziga xos lingvistik ifoda vositalariga va psixologik ta’sir mexanizmlariga ega.

Emotsional metaforalarning psixologik mexanizmi konseptual ko‘chirish, limbik faollashuv va somatik marker kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bu mexanizmlar metaforaning auditoriyaga ta’sir kuchini tushuntirib beradi. Metafora uyg‘otgan hissiyotlar ongsiz darajada qayd etiladi va keyingi kognitiv va xulqiy munosabatlarga ta’sir qiladi.

Taklif etilayotgan integratsiyalashgan model o‘zbek siyosiy kommunikatsiyasida metafora va hissiyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni tavsiflash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Modelning amaliy ahamiyati siyosiy nutqlarni tahlil qilish, manipulyatsiyani aniqlash va samarali kommunikativ strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatidadir. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu modelning boshqa turkiy tillar siyosiy diskursiga tatbiq etilishi va qiyosiy tahlil o‘tkazilishi tavsiya etiladi. Shuningdek, modelning amaliy samaradorligini eksperimental psixolingvistik metodlar yordamida tekshirish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 b.

2. Damasio A. Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain. – New York: Putnam, 1994. – 312 b.

3. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. –228 b.

4. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 288 b.

5. Lakoff G. Don't Think of an Elephant!: Know Your Values and Frame the Debate. – Chelsea Green Publishing, 2004. – 124 b.

6. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. – New York: Times Books,2003. – 288b.

7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021. – 464 b.

8. Qosimova M. O'zbek siyosiy diskursida metafora va uning pragmatik funksiyalari // O'zbek tili va adabiyoti jurnali. – 2022. – №2. – 34-42 b.

9. Tursunov S. Shavkat Mirziyoyev nutqlarida emotsional metaforalarning lingvokulturologik tahlili // Filologiya masalalari. – 2024. – №1. – 56-64 b.

10. Karimova D. Siyosiy kommunikatsiyada auditoriyani boshqarish strategiyalari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2023. – 198 b.